

УДК 821.161.2.09 (Грушевський)

Г. Г. Останіна

Кривий Ріг

**ІНОНАЦІОНАЛЬНІ МОТИВИ В ОПОВІДАННІ
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО «БЕХ-АЛЬ-ДЖУГУР»**

Розглядаються інонаціональні мотиви в оповіданні «Бех-аль-Джугур» Михайла Грушевського.

Ключові слова: мотив, національний мотив, інонаціональний мотив.

Рассматриваются инонациональные мотивы в произведении «Бех-аль-Джугур» Михаила Грушевского.

Ключевые слова: мотив, национальный мотив, инонациональный мотив.

Strange national motives in the story «Beh-al-Gugur» by M. Gryshevskiy are examined in the material of the article.

Key words: motive, national motive, strange national motive.

Давня література та усна народна творчість яскраво відображають життя інших народів у різнопланових аспектах. Українське письменство поступово залучало орієнтальне з однією метою: розширити і збагатити

ідейно-тематичні та естетичні обрії художньої літератури. Однак письменники зламу століть відтворювали специфіку життя екзотичного Сходу по-різному: від гострих культурно-побутових конфліктів та «орієнтальних лекцій» з просвітницькою функцією до зображення складних східних образів та характерів.

Чужий до національної заангажованості, М. Грушевський широко залучав до своєї широкомасштабної творчості життя інших народів як об'єкт художнього зображення. Молодий тоді ще письменник у своєму першому екзотичному образку вбачав лише національні мотиви і дав таку «орієнтальну характеристику» своєму творові: «Я вложив сюди свої тодішні визвольні й антиімперіалістичні настрої. ... я писав як український патріот і противник насильства й експлуатації колоніальних народів так званими висококультурними...» [2, с. 45]. Белетристичні писання Михайла Грушевського викликали дискурс серед видатних митців слова. І. Нечуй-Левицький дав схвальний відгук на перше оповідання 19-річного випускника Тифлійської гімназії, а вже через рік І. Франко охарактеризував літературний дебют Михайла Грушевського досить суперечливо: «Затих яось і молодий автор прекрасної повістки “Бех- аль-Джугур”, друкований колись у фейлетоні “Діла”, письменник, на котрого ми тоді великі покладали надії: правда, його пізніша, трохи більша повість “Свої і чужі”, котру я читав у рукописі, значно ослаблювала ті надії» [8, с. 12]

Микола Зеров у рецензії на видання творів письменника 1928 року високо охарактеризував белетристику видатного історика: йому «належить своє відмітне місце в ряді авторів, що почали відходити від традиційної народницької прози 80–90-х рр. Він стоїть на вододілі межі Кониським, Грінченком – і Коцюбинським, пристаючи до нової техніки письма, хоч стиль його ясний, стислий, трохи сухуватий, як стиль, скажімо, кращих оповідань В. Леонтовича (“Смерть і заповіт пана Івана Гречки”) – ще далекий від оздобленого імпресіоналізму Коцюбинського» [2, с. 195–196].

В українській літературі Схід ще й досі залишається «не інтерналізованим» (поняття І. Лисяка-Рудницького), «непізнаним». Саме Михайло Грушевський стверджував, що історія та культура України формувалась під впливом метафізичного трикутника «Схід – Захід – Північ». Однак видатний історик у своїй літературній діяльності не вдався до бінарних опозицій, він майстерно вписував у «чужі діалоги» провідні проблеми української історії. Цілком справедливо М. Ільницький акцентував увагу реципієнта на актуальності дослідження літературної спадщини Михайла Грушевського: «Загалом художня проза М. Грушевського не була предметом серйозного наукового вивчення. На неї дивилися переважно як на “додаток” до його історичних досліджень (сам автор теж вважав себе в літературі гостем) і головну вартість визнавали за творами белетристичного характеру...» [5, с. 559]. Львівський науковець у своїй розвідці не аналізував оповідання «Бех-аль-Джугур», однак визначив поетику його лірико-філософських творів: «прагнення надати бажаному, сподіваному, ідеальному

рис реального, пере акцентувати їх зі сфери індивідуально-побутового в над особистісне...; читач не співвідносить протікання часу художнього твору, з часом реальним. Зокрема, поняття смерті, як часового рубежу, як межі між поколіннями, зникає...; прийом відносності часу має не тільки структуро творчу функцію: він є антитезою Шевченкового образу “розкритої могили” – як сплюндрованої України, де “воля спить”» [5, с. 561]. Однак Шевченкова історіософська концепція наявна і в белетристичних творах Михайла Грушевського, де також діє «прийом відносності часу».

Ярослав Голобородько у статті «Речник української національної ідеї» детально подав біографію М. Грушевського, акцентуючи увагу на тому, що літературна творчість так і не стала справою його життя, але він ніколи не переставав писати художні твори [3, с. 45].

Василь Будний у статті «Розгадка чарів Цірцеї: національні образи та стереотипи в освітленні літературної етноімагології» ствердив, що в оповіданні М. Грушевського «Бех-аль-Джугур» етнообрази знаходяться між полюсами «свого» і «чужого», яскраво проникають в Орієнт [1, с. 58]. Тобто літературні етнообрази не піддаються однозначній інтерпретації, тому що мають великий спектр міжкультурних взаємин.

Н. Янкова у дисертаційному дослідженні охарактеризувала жанрово-стильові та поетикальні параметри творчості Михайла Грушевського, визначила проблематику його прозових творів. На думку дослідниці, новаторський характер творчості Михайла Грушевського полягає у взаємозв'язку традицій української літератури із здобутками світової [9].

Метою цієї розвідки є дослідження підходів та принципів художнього зображення інонаціональних мотивів в оповіданні «Бех-аль-Джугур» Михайла Грушевського.

В автобіографії М. Грушевський зазначив, що оповідання «Бех-аль-Джугур» було написане «під впливом справоздань, з тодішньої Суданської компанії, підогрітих ближшими – кавказькими вражіннями» [2, с. 9]. Орієнталізм у творчості Михайла Грушевського має глибокий психологічний аспект: «Я був самітнім, мрійливим молодиком, загрузеним у свої внутрішні переживання...» [2, с. 44]. Національне українське почуття у молодого письменника сформували батькові оповідання про мальовничу Україну з її багатими звичаями і традиціями. На відміну від А. Кримського, М. Грушевський, живучи на Кавказі, у своєму першому оповіданні не вдався до детального опису знаному йому життя чужих країв чи створення їх історій. У нього була абсолютно інша мета: «Відірвання від рідного краю, постійне перебування серед чужородців (я був пенсіонером гімназії в Тіфлісі, де буквально не було ні одного українця, – а й поза гімназією не знаходив нікого), з другого боку – незвичайно різнобарвний національний склад людності, серед котрої доводилось обертатись, атмосфера національних питань і конфліктів різних місцевих культур з російським централізмом, – все це екзальтувало мої національні почуття й робило їх осередком моїх дум та емоцій» [2, с. 44]. У ті часи національне питання на Кавказі було

максимально напружене, бо Росія підкорила кавказький народ, який бунтував та прагнув звільнитися від царського ярма. Ось що написала американська дослідниця Єва Томпсон щодо російського імперіалізму: «У російській романтичній літературі Кавказ розглядається з погляду російського солдата чи офіцера, який терпить труднощі поїздки в небезпечну та невдячну землю ... З погляду цієї воєнної перспективи тубільці неодмінно примітивні, навіть коли, як у випадку з вірменами та грузинами, будь-який пересічний студент-історик міг би замислитися над величезним обсягом їх увічненої історичної пам'яті. Кавказькі жінки зображуються як покірні та чуттєві, тоді як у чоловіків поєднується лють із боягузством... Коментарі про дику та екзотичну землю видавалися серйозними, особливо в прозових оповідях. Серед “диких” пейзажів, природно, живуть “дикі” люди: письменники ставили на передній план ті елементи чужої дійсності, що їх вони хотіли закріпити в пам'яті читачів, зовсім не знайомих із цим середовищем. Вони смакували історії про брак гігієни у тубільців і про їхній дитячий спосіб мислення» [7, с. 104–105]. Однак управлінський тип орієнталізму був прийнятним як для європейських країн (Франція, Британія, Англія), так і для Росії, а українська культура межі століть не панувала над Сходом, а прагнула до самозбагачення на науковому та художньому рівні. Так, сучасна дослідниця Т. С. Мейзерська цілком слушно в образному типі орієнталізму виокремила «імперсональний орієнталізм кожного з письменників як різновид їх нарративних голосів, що мають різну наповненість від орієнтальних фантазій (І. Нечуй-Левицький) до справжньої амальгами нарративних утворень (А. Кримський)» [6, с. 19–20].

Оповідання Михайла Грушевського розпочинається повідомленням оповідача про початок війни: «Англійське військо прийшло до Бех-аль-Джугура у вівторок 26 лютого, в обід» [4, с. 3]. У центрі уваги він поставив підготовку арабів до самозахисту та англійців до повстання. Тобто перед реципієнтом постають два різнопланові світи життя. Джугурці зображені в образку віруючими, законотворчими, які понад усе цінували власну свободу: «Вони не боялися, що Англізи на них їдуть. Звістки про святого Магді втішали їх, підкріпляли, дух в них розпалювали: вони раді були усе знести, усе потерпіти від Англізів для свого пророка... Думка про те, щоб піддатись ворогам і на хвилину не западала їм в голову!» [4, с. 4–5]. Окрім того, оповідач позитивно характеризує їх і з матеріально-побутової сторони: «Щоб не дісталась ворогам худоба, постановили вигнати її у степ, річку, бо з інших боків скрізь стояли вороги» [4, с. 5]. Саме тут яскраво прослідковується мотив туги за усім рідним, за тим, що було здобуто важкою працею: «Араб подивися у слід худобі і мовчки витер сльози на своєму зморщеному, сонцем попеченому лиці» [4, с. 6]. Зображення «екзотичного села» в образку постає не як синонім до поняття «чужина», а як об'єкт естетичного замилювання: «Зелені купи дерев, жовті поля, лани, гаї виразно ясувалися серед рудого степу... Берегом межі зеленими садками, під

широким листям пальм та бананів, немов під зеленими наметами, виглядали солом'яні покрівлі маленьких хаток» [4, с. 7].

Англійці також активно готувалися до повстання: «Капітан Годж видав диспозицію дуже стратегічну, немов збиралися брати Париж або Берлін. Розставили кругом вартових, чистили зброю, згадували рідних і милих, не спав ніхто» [4, с. 6–7]. Ще більш відверто іронізує оповідач над завойовниками у перший день війни: «Лейтенант Слоу за дозволенням капітана Годжа сказав промову до війська. Промова була дуже похожа на славу мову Наполеона в Єгипті, тільки замість пірамід на вояків дивились тепер солом'яні покрівлі хлівів та хат» [4, с. 8]. Природа у творі акомпанує людським переживанням так тонко, немовби вона сама душа героїчного народу: «...стебла розкішної паші хилились, ломились під важкими чобітьми вояків; роса блищала на тих стеблах і здавалось, що вони плачуть, – не за собою, а за людьми, що вони, мов напоєні якою проклятою отрутою, нівечать чужу працю» [4, с. 9]. Однак англійці не зможуть перетворити на красу те, що знищили їхні рушниці та нести світло науки для всього світу. Окрім того, загарбання противника, який є ще й слабким з воєнного погляду, не є надскладною та великою справою. Саме тут діяв принцип вибіркового фільтра.

Араби оборонялися від нападників як могли. Одні проявляли неабияку духовну силу, енергію, оптимізм, інші – абсолютну пасивність: «У кого була яка-небудь зброя, бився, у кого не було – сидів, чекаючи певної смерті» [4, с. 9]. Саме тут виникає мотив смерті: «... кожен думав про свою смерть» [4, с. 10]. Зовнішній реальний бік буття народних героїв гасить передчуття неминучої смерті. Оповідач тут же продовжує нещадно іронізувати над завойовниками: «Найсмівливішим показався лейтенант Слоу. Він тільки-тільки перед походом купив собі патент на лейтенанта за спільні гроші... йому здавалося, що тепер під цим бідним селом він здобуде всесвітню славу» [4, с. 10].

Мотив віри у великого пророка Алаха Магді керував арабами у час повстання: «Віра в пророка, запал, злість на бузувірів-Інглів, забили їм в ту хвилину памороки; їм не було шкода ні життя, ні рідних пальм та тихих хвиль говірливої річки» [4, с. 10]. Окрім того, у цей момент самозахисту та самооборони яскраво прослідковується мотив дикості чи тваринності. На цьому іонаціональному тлі мотивів та образів вражає натуралістична картина смерті, де активно діють біологічні та фізіологічні імпульси людини: «...очі його під лоб зайшли, що й зірниць не було видно; за кожним разом він тихо, наче звірюка гарчав... третій впав навколішки і держачись за прострілену грудь, разом з кров'ю видихував душу; очі його, вже невидючі, звернені були на другий край села – мов би дивився він на свою хату...» [4, с. 11]. Жінки у творі також наділені тваринним інстинктом самозахисту: «Молодиця його, гарна і дужа, напала на якогось вояка, біла перше залізякою, а потім ухопила його зубами за руку, та так і скаменіла» [4, с. 11]. Зображення шматку людського життя – це фотографічне відтворення

реальних явищ, епоху всіх «цивілізаторів куцих» та невольницького ярма. Оповідач відверто іронізує і над метою насильства: «...ми тут виступаємо проводирями культури, просвіти, несемо в ці степи, до цих звірів світло науки...» [4, с. 14]. Саме тут проявилася «імперська дидактика» твору: «проводирі культури» прийшли очистити Бех-аль-Джугур від неуків. Метафора очищення присутня і в «Подорожі...» Пушкіна, і в поемі Редьярда Кіплінга «Пісня білої людини».

На тлі поневоленого становища арабів оповідач змальовує кохання «співця культури» до доньки одного заможного пана. Він пише листа своїй коханій, прославляючи англійську армію, удається до реалістичного домислювання, але й тут йому заважають араби: «От тепер на дворі вмирає якийсь Арабисько, стогоном своїм не даючи мені навіть писати» [4, с. 25]. Ця «неприваблива» картина смерті контрастує із здоровим і задоволеним паном Геджвудом, який мріяв про кохану Суфлію. Оповідач трактує екзотичну природу як органічний складник людського світу за допомогою поєднання опису і домислу: «Синє небо наче обіймало, тихе, тепле повітря, наче цілувало сонну, уквітчану пальмами і бананами землю... по небу летять ангели, в блискучих срібних шатах, оповиті сяєвом, і ведуть за собою череду душ побитих Арабів» [4, с. 26]. Таким чином, невиліковна недуга цивілізації ніби розв'язується, а нещасні душі нарешті знаходять спокій. Саме тут поняття «смерті» як часового рубежу ніби зникає, а прийом «відності часу» виконує провісницьку функцію: люди не повинні заблукати у колоніальних лабіринтах долі.

Отже, ідея «національної самооборони» М. Грушевського як історика чітко простежується і в його невеликій літературній діяльності, в якій яскраво зображено «шлях» до європеїзації. В оповіданні «Бех-аль-Джугур» Михайла Грушевського яскраво відбилась його почуття патріотизму, поєднане з повагою до інших народів та їхніх культур. Йому майстерно вдалося поєднати загальнолюдське, національне та інонаціональне в одне ціле. Письменник гнівно виступив проти насильства і панування так званих «висококультурних націй». Він відкрито іронізував над «проводирями культури й просвіти», що знищують інші нації за «світло науки». М. Грушевський створив власну картину інонаціонального світу: інонаціональні образи втілюють у собі національні риси українського народу, яким відводиться роль захисників і проводирів до кращої долі. Саме тому провідним інонаціональним мотивом цього твору є мотив героїчної боротьби «арабів» проти «англійського поневолення». В образному орієнталізмі М. Грушевського наголос робився на національних питаннях, а не на расових. Це допомогло письменникові зробити виразнішою різницю між «колонізатором» і «колонізованим». «Герої» оповідання мають індивідуальні характеристики та історії, натомість джугурці переважно безіменні та безликі.

Бібліографічні посилання

1. Будний В. Розгадка чарів Цірцеї: національні образи та стереотипи в освітленні літературної етноімагології / В. Будний // Слово і час. – 2007. – № 3. – С. 52 – 63.

2. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року / Л. Винар. – Нью-Йорк-Мюнхен-Торонто: Українське історичне товариство, 1981. – 42 с.
3. Голобородько Я. Речник української національної ідеї. До 140-річчя від дня народження Михайла Грушевського / Я. Голобородько // Вісник НАН України. – 2006. – № 9. – С. 44 – 52.
4. Грушевський М. Бех-аль-Джугур: оповідання / М. Грушевський. – Львів: Друкарня наукового товариства ім. Шевченка, 1901. – 26 с.
5. Ільницький М. На перехрестях віку: у трьох книгах / М. Ільницький. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – Кн. 1. – 838 с.
6. Мейзерська Т. С. Re-presence: відлуння Сходу в українській літературі ХІХ ст.: зб. наук. статей / Мейзерська Т. С. – Одеса: Астропринт, 2009. – 156 с.
7. Томпсон Єва М. Трубадури імперії: російська література і колоніалізм / Єва М. Томпсон; [пер. з англ. М. Корчинської]. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. – 368 с.
8. Франко І. Наше літературне життя в 1892 році (Листи до редактора «Зорі») / Франко І. // Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 29: Літературно-критичні праці (1895 – 1897) (1981). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 7 – 23.
9. Янкова Н. І. Жанрово-стильові і поетикальні параметри творчості М. Грушевського: автореф. дис... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Н. І. Янкова – Київ, 2008. – 20 с.

Надійшла до редколегії 25.01.2013 р.